

ОПИТЪТ НА ВАЗОВ ДА ПРОДЪЛЖИ „ПОД ИГОТО“

Милена Цанева

В същото писмо от март 1888, с което съобщава, че тая зима написал „един роман от епохата на въстанието в 1876 г.“ (т. е. „Под игото“), Вазов обещава на Ст. Костов да му изпрати по-нататък някои от разказите, които си бил „начъртал“ да напише през пролетта. Два месеца по-късно той вече доверява на приятеля си С. С. Бобчев: „Пиша ред разкази по нашия политически и обществен живот — от Освобождението до последната криза, погледнат от разни страни. Но, nota bene: те не са повторение ни на „Митрофана“, ни на „Чичовци“, ни на другите ми прозаически работи(. . .) Те имат по-художествена виработка и по-реалистически и трезви задачи.“¹ Независимо от въпроса, какво съдържание влага в понятията „по-художествено“ и „по-реалистическо“ авторът на „Немили-недраги“ и „Чичовци“, това съобщение е показателно за интензивното творческо развитие на Вазов през този период. Още незавършил докрай своята национална епопея „Под игото“ — този върховен художествен синтез на цялостното му развитие като художник на Българското Възраждане и националноосвободителни борби — у него вече назрява творческата необходимост да пристъпи към нови по своя характер белетристични обобщения на новия исторически опит — от следосвобожденската действителност.

Разказите, които авторът на „Под игото“ успява да напише в Одеса, са „Дядо Нистор“, „Златната планина“, „Изборът“ (по-късно „Искров и Райна“), „Тъмен герой“ и „Епоха — кърмачка на велики хора“. Всички те изобразяват картини от обществено-политическия живот на родната Вазова Тракия в бурния период от Освобождението до „смутните времена“ от 1886 г. И може би действително биха могли да бъдат почувствувани като един идейно-тематично обединен цикъл, ако авторът бе успял да осъществи докрай своя споделян в редица приятелски писма замисъл. Но nedовършени като поредица и публикувани в различни сборници от различни години, те губят своето единство и заживяват самостоятелен живот. Затова пък в средата на следващото десетилетие този недоосъществен в Одеса замисъл за цикъл разкази, обобщаващи жизнения опит на писателя от първите следосвобожденски години, се трансформира в творческото му съзнание в идеята да напише за същия този период един нов роман — с по-свободна, напомняща цикличното обединение на отделни прозаически късове композиция. Идеята, която той с присъщата му творческа интензивност осъществява за твърде кратък срок, непосредствено след своя първи юбилей.

Това е именно вторият Вазов роман — „Нова земя“, излязъл през юли 1896 г. В неговата художествена тъкан могат да се открият редица идейно-тематични и сюжетно-образни сходства със създадените в Одеса разкази. Особено очевиден

¹ Иван Вазов. Събр. съч. в 20 тома, 1955—1957. Т. 20, с. 71 и 79.

е случаят с разказа „Изборът“, който би могъл да се възприеме като един вариант на IV част на романа. Но широкият епически замисъл на „Нова земя“ своеобразно „поглъща“ не само художествената атмосфера на тези разкази, а и много моменти от софийския, сопотския и берковския идейно-тематически цикъл във Вазовото творчество. Тук дори направо се появяват някои от героите на „Митрофан и Дормидолски“, „Хаджи Ахил“, „Чичовци“ и „Под игото“. И именно тук знаменитата Вазова Бяла черква изживява своя исторически епilog. По този начин на един нов етап от своето творческо развитие като белетрист — етап, който се характеризира с доминиращото положение на късите белетристични форми, критическо-реалистичен патос и публицистично-очеркови похвати — Вазов прави отново опит да повтори случая с „Под игото“, т. е. да обобщи и синтезира отново всички основни линии на своята проза, като ги разгърне в широкия епичен план на един нов роман — за обществено-историческия живот на следосвобожденска България.

Но за да се повтори чудото с „Под игото“, се искаха много неща, които вече липсваха — и на писателя, и на самото време. И трудно беше вече да се получи същото онова органично сливане между тях, което можеше да роди широките епически обобщения на един роман, замислен като социално-историческа панорама на епохата.

Макар че, от друга страна, налице бяха сякаш всички условия Вазов да напише този роман. И на първо място — богат, лично изстрадан жизнен и духовен опит от социално-политическия живот на България от Освобождението до Съединението. В годините 1877—1885, които обхваща „Нова земя“, Вазов бе живял по-пълнокръвно от когато и да било — и като поет, и като човек, и като общественик. При това той самият бе една жива връзка между това време и онова незабравимо минало, спрямо което то беше вече една непозната нова земя. В него живееше с необикновена сила споменът за патриархалния уют и патриотически пориви на възрожденска България, той бе интимно изживял възторзите и разочарованията от първите години на свободата и съпоставката между идейно-етичния свят на тези две епохи се бе превърнала в органичен момент от неговото художествено виждане. Тази съпоставка фактически ражда и названието „Нова земя“ — с неговата сложна и противоречива емоционална окраска. Не е известно дали писателят е имал колебания относно заглавието на своя втори роман (както бе с „Под игото“), но изглежда, че то започва да зрее у него почти едновременно с обръщането на белетристиката му към следосвобожденската действителност. Неслучайно още първият му разказ на съвременна тема се нарича (не без голяма доза ирония) „Нов свят и нови люде“. Една вече много по-широка епическа панорама на този именно „нов свят“ с неговите „нови люде“ е и романът „Нова земя“, — заглавие, при което иронията вече става само един далеч неизчерпващ неговия смисъл емоционален нюанс.

В известната анкета на проф. Шишманов Вазов нарича „Нова земя“ — една верига от спомени и лични преживявания². И наистина пътят на главния герой от Русе в Бреговец (Берковица) и оттам през Бяла черква (Сопот) в Пловдив почти буквално повтаря пътя на самия автор от съответните години (1879—1885). Но тези лични спомени са твърде явно подчинени на основния замисъл на романа да нарисова една широка и аналитична картина на живота в създадената след 1878 г. „нова земя“. Зашото, както „Под игото“ бе роман не за Бойчо Огнянов, а за предосвобожденска България, така и „Нова земя“ е роман не за Найдено Стремски, а за следосвобожденска България. Това подчертават още самите техни названия, обозначаващи два периода от националната история.

² И в. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. II изд., 1976, с. 123.

Самият Вазов счита „Нова земя“ за „един вид продължение“ на „Под игото“. Така поне е наречена тя в редакционна бележка (писана по всяка вероятност при участието на самия автор) към публикуваната предварително в сп. „Българска сбирка“ глава от романа. Същото заявява писателят и в самото повествование, където при похват на Иван Боримечката той припомня: „Ония от читателите, на които този герой е познат от една по-първа история, на която сегашната в много точки изглежда като продължение, помнят навярно. . .“ В „Нова земя“ се появяват или споменават и още много други герои на „Под игото“, тясно свързан с тях по произход е и главният герой Найден Стремски — син на същия оня чорбаджи Марко Иванов, от чийто уютен патриархален дом започва действието на „Под игото“.

Специално тази сюжетна връзка превръща двата романа в първия за българската литература зачатък на епичен цикъл, проследяващ историческата смяна на поколенията от един род. Но в творческото съзнание на Вазов широкото паисиевско значение на понятието „род“ все още засланиа неговия по-тесен семеен смисъл. И няма нищо чудно, че този елемент на семейна хроника, който неслучайно свързва неговите два основни романа с техния широк епически замисъл, все пак не играе в тях съществена сюжетоорганизираща роля. Найден Стремски можеше да бъде син на който и да е друг от родолюбивите и почтени белочерковчани, без това да измени почти нищо в повествованието за новото поколение, сменило героите на „Под игото“. Обединяващата сюжетна връзка тук е не домът, а градът на бай Марко. Семейната хроника е заменена от хрониката на един град. Но дори и това не е основният обединителен стожер на двата романа. Защото, докато в „Под игото“ знаменитата Вазова Бяла черква е поставена в сюжетния център на повествованието и събира в себе си като във фокус цялостния живот на нацията, то в „Нова земя“ изпепеленото от пожарищата подбалканско градче със своите оредели „чичовци“ е само една, и то доста периферна картина от пстрата панорама на следосвобожденската действителност. „Нова земя“ продължава „Под игото“ не толкова в конкретен сюжетно-фабулен смисъл, колкото в по-общ идейно-тематичен план — доколкото единият роман рисува „живота на българите в предвечерието на Освобождението“, а другият — „живота на българите през първите години след Освобождението“, както гласят техните характерни подзаглавия, на които между другото авторът твърде много държи. И тъкмо този по-общ идейно-тематичен план, в който се свързват двете произведения, осмисля и прави интересни неособено здравите сами по себе си сюжетно-фабулни връзки на „Нова земя“ с „Под игото“ (а чрез него и с „Чичовци“). Защото в светлината на този по-общ исторически план сюжетно-фабулното продължение на известни характерни образи и мотиви се превръща в опит да се съпоставят две епохи от нашето национално историческо развитие, като се погледнат не само в техния романтично-трагичен контраст (както в „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“), но и в тяхната диалектическа приемственост.

И по място, и по време, и по герои „Нова земя“ започва наистина като едно съвсем непосредствено продължение на „Под игото“. И навярно затова не е без значение обстоятелството, че малко преди да пристъпи към създаването на новия си роман, Вазов прави втората и фактически основна редакция на „Под игото“ — за неговото първо самостоятелно издание през 1894 г.

Сюжетно-фабулното действие на „Под игото“ завършва с неуспелия опит за въстание в Бяла черква и гибелта на Бойчо Огнянов и неговите най-близки съратници в края на април 1876 г. Действието на „Нова земя“ започва на 24 юли 1877 г. — с трагични сцени от разгрома на Бяла черква при временното отстъпление на руските войски зад Балкана. Но въпреки подробностите, които научаваме за гибелта на цветущото подбалканско градче, в което само преди година и нещо бе прекъснало действието на Вазовата национална епопея, това

не е епилог на „Под игото“, а пролог на един нов роман. Сред пожарищата, в които изчезват гостоприемните къщи, в които бе намерил приют революционният апостол Бойчо Огнянов, сред кръвта, в която издъхват чорбаджи Марко и много от неговите съграждани, сега започват новите приключения на един нов герой — сина на чорбаджи Марко Иванов — Найден Стремски. Но романтично-приключенската фабула, чрез която — навярно по инерция от „Под игото“ — бива въведен главният герой на „Нова земя“, твърде скоро се изчерпва — още в тази първа част на романа. Нейно единствено и въпреки известни препятствия неособено сензационно продължение е малко по-късната щастлива женитба на героя за девойката, която бе спасил. Тъй че, ако първата част на „Нова земя“ действително се чувствава като неин пролог — това не е толкова от гледище на сюжетно-фабулното действие (което по начало се разпада на редица неособено здраво свързани епизоди), колкото с оглед на цялостния смисъл на романа, акцентиран още в неговото заглавие — „Нова земя“.

Бяла черква — градчето, с чиято гибел започва действието на „Нова земя“, това е микрообразът на доосвободенска България. Някогашната примитивно изостанала и трогателно устремена към бъдещето България, създава уютния бит на своите процъфтяващи търговско-занаятчийски градчета, отворила сърцето си за патриотичните пориви на националното Възраждане и подготвила Априлската епопея. Патриархално затворена и исторически открита, наивна и величава, тя бе възпявана и осмивана, до болка обичана и позната на Вазов. Следосвободенска България за автора на „Чичовци“ и „Под игото“ бе една неизследвана нова земя, която очакваше от него нови художествени разрези и обобщения. И за да пристъпи към тях, писателят бе поискал да тръгне пак от познатата и сигурна почва на своята „котловина“. Но с „Под игото“ Бяла черква фактически бе вече изчерпана като един определен социално-исторически и идейно-психологически свят. Защото, макар и да оглеждаше в себе си облика на цяла предосвободенска България, тя все пак не бе идентична с нея, а бе само една нейна характерна социално ограничена формация. В създадения от Вазов художествен микрокосмос тя бе показала всичко онова добро и лошо, смешно и възвишено, на което бе способна. Със своето патриотично „пиянство“ от незабравимата пролет на 1876 г. тя бе надхвърлила себе си, за да се изравни с големия исторически живот на нацията. И със своето падение на „един невястанал град“ се бе отново прибрала в черупката на оная социално-психологическа определеност, която я разграничаваше от цялостния образ на България. Именно тази така убедителна в своята художествена диалектика Бяла черква, която Вазов бе превърнал в своеобразен модел на предосвободенската действителност, загива на страниците на неговия втори роман, вливайки своята неизтощима жизненост в създадената от историческите сътресения „нова земя“.

Наистина и след трагичния пролог на романа Бяла черква и някои от нейните оцелели „чичовци“ ще се появят в повествованието пак. Изпяло в нея ще се развива действието на четвъртата част. Но това е вече само една бледа сянка от съществувалия тук някога неизчерпаем свят.

И все пак и в „Нова земя“ Вазовата Бяла черква продължава да живее — не толкова чрез своите тъжни развалини, колкото чрез онова, което тя като определен идейно-психологически свят бе врзала в съзнанието и душите на едно поколение. Тя не играе и не може вече да играе основна роля в епическото действие, като поглед и отношение към света. И неслучайно в повествованието на „Нова земя“ ще се вплете един от последните представители на чорбаджи Марковия социално-психологически тип — завърналият се от Румъния чичо на Найден Стремски — Хаджи Евтим, — през чиито очи авторът ще рисува някои от най-важните исторически събития в романа.

Но така или иначе — въпреки разноликото присъствие на Бяла черква и в новия Вазов роман — с „Нова земя“ авторът на „Под игото“ вече излиза извън своя сопотски микрокосмос и това изправя пред него като художник нови проблеми, с които той невинно успява да се справи.

Вазов бе неподражаем в уменияето си да оглежда националните проблеми в локалния колорит на една географски и социално определена среда. Това бе неговият най-характерен и най-органичен маниер като белетрист и в общи линии той му остава верен и след „Под игото“. В шедьоври като „Една българка“ и „Дядо Йоцо гледа“ сред пейзажа и бита на планинските селца от Искърския пролом изразват отново монументалните в своите национални обобщения художествени образи. Но за следосвободенската действителност Вазов не можа и нямаше как да намери оная характерна „котловина“, която да замести изчерпаната вече Бяла черква, оглеждайки цялостно новия облик на България. В областта на разказа това не се отрази решаващо, тъй като по начало това е един жанр, който изобразява действителността фрагментарно, в отделни късчета от голямото панорамно огледало на романа. Но един замислен като продължение на „Под игото“ роман като „Нова земя“ не можеше да не противопостави на цялостната в своите национални внушения Бяла черква един също така цялостен идейно-художествен свят. Неуталоженият ферментационен процес на новия живот обаче не се поддаваше на оная художествена кристализация, която роди неизчерпаемия белочерковски микрокосмос. И това, което вече не можеше да улови в дълбочина, художникът тръгна да търси в ширина. Синтетичният художествен „микромодел“, разгърнал своите блестящи възможности в „Под игото“, в „Нова земя“ се замества от една мозаична композиция, която се стреми да обхване следосвободенската действителност колкото се може по-широко, в нейните разнообразни преображения и прояви, взета в различни географски области и социални среди, погледната от различни страни и дори чрез различни погледи.

Първите следосвободенски балове — жизнерадостни и пустословни; първите светски интриги — примитивни и вулгарни; първите български дуели — жалки и карикатурни. Старата столица на „цивилизатора“ Митхад паша, превърнал Русе в „център на европейската културност, взета в най-пустите си или най-грозните си форми“, дава на художника особено богат материал, за да изобрази критически оная болест на всяко ускорено развитие, срещу която бе вдигнал глас още Добри Войников. Но в „Нова земя“ проявите на „криворазбраната цивилизация“ губят своя комедийен характер и засягат по-дълбоко живота на българското общество. Именно защото са изобразени в тяхното диалектическо единство със закономерния процес на европеизирането на нашия следосвободенски бит, като негови неизбежни спътници. Едва вчера излязлото от мрака на робството русенско общество би зачудило всеки чужденец с „пълното възпроизвеждане“ по израза на писателя на „европейските“ удоволствия. Но галантният салонен кавалер Веригаров шепне на дамата си вулгарно цинични комплименти и се отървава от обявения от самия него дуел с находчивост, достойна за безсмъртния герой на Алеко — измолва сам от градоначалника да го арестува. А бягството на красивата госпожа Голичева с руския офицер Волски е едно банално приключение, което само по името на героя напомня за трагичната любов на Ана Каренина. И за да няма никакви съмнения в това, писателят умело го завършва с една пошла сцена в дома на Филович, където семейство Голичеви със своеобразно наслаждение разиграват никому ненужната комедия на влюбени съпрузи.

Осуетеното бягство на Светлина и осуетеният дуел на Веригаров — това е пошлият балкански вариант на мотивите, характерни за руския и западноевропейския роман от XIX в. И в тяхното сатирично изображение се повтаря в същност историята, позната ни вече от Вазовия „Кардашев на лов“ (1895) — един писател реалист иска да пише за дълбоки и съдбовни човешки страсти, но тях

ги няма в съвременния живот и той примирено въздъхва: „Нека бъде сатирата!“ Впрочем в „Нова земя“ Вазов се опитва да компенсира тази липса чрез душевните изживявания на своя главен герой Найдено Стремски, които заемат централно място в първите части на романа. Но за съжаление именно тук е най-неубедителен и блед като художник. Във всеки случай много по-блед и неубедителен, отколкото например в споменатата сатирична сцена в дома на Филович. В резултат въпреки постоянното старание на автора да покаже и „добрите задънки“, които носи новото следосвобожденско поколение, страниците, посветени на живота в Русе (както въпрочем и целият роман), се запомнят преди всичко със своя критически патос.

Но ето през Русе преминава, за да се сбогува окончателно с България, нейният пръв следосвобожденски управител княз Дондуков. И рисувайки избухналият по този повод масов взрив на всенародната признателност към Русия, Вазов неочаквано заявява: „В онова време възторгите бяха още велики и истинни. Сърцата непокътнати. . .“ Това генерализиращо твърдение трудно се съгласува с изобразеното в предишните страници на романа. „Мачухонски ревеше, Филович ревеше, Голичев ревеше, Патев ревеше — лицата им приличаха на лица на луди...“ — мяркат се лицата на нашите познайници сред френетически възторжената тълпа на посрещачите. Но с изключение на смешното старче Мачухонски никое от тези лица не е достатъчно симпатично, за да го приемем като естествен изразител на общонародния възторг. Нещо повече, само двайсетина страници преди това ние сме научили, че Филович е замесен в аферата с разваленото брашно, което руският еврей Дразински се опитва да продаде на държавата за изхранването на освободителната армия. „Един българин за никакви милиони няма да стане съучастник в отравянieto на руския солдатин с хляб, смесен с пясък. . .“ — гневно отблъсква опита да го подкупят Вазовият Стремски. Но ето че българският търговец Филович участва в тази подлост. И въпреки това сега реве от възторг на пристанището. Разбира се, възможно е да съществува и подобно противоречиво поведение, но то има едно или друго психологическо обяснение. А Вазов не се и опитва да изясни какво се крие зад него. За разлика от „Под игото“ — където всички битови и социално-психологически моменти по един или друг начин ни водят към основното историческо движение на епохата и бит и история се сливат в своето естествено жизнено единство — в „Нова земя“ разнородните тенденции, уловени в изображението на следосвобожденската действителност, се очертават като че ли независимо една от друга и великолепните сами по себе си сцени, които рисуват масовите исторически вълнения на епохата, често сякаш нямат нищо общо с идейната и нравствена атмосфера на изобразения преди това всекидневен живот.

Без да изменя на взетия още в началото критически тон, следващата част на „Нова земя“ внася в романа една по-жизнерадостна и художествено по-пълнокръвна струя. И въпреки че авторът явно насилва стъпките на своя герой, за да мине пътят му и през Бреговец, сама по себе си тази част е, струва ми се, най-хубавият дял от „Нова земя“. Богато оползотвореният вече берковски опит на писателя, намерил израз в различни жанрове на неговото творчество, тук е синтезиран и преосмислен в широкия епически контекст на романа. И това му придава нова художествена свежест. Вазовият Бреговец — това е провинциалният, донякъде сатирично-карикатурен, донякъде хумористично-идиличен вариант на живота от първите следосвобожденски години — с всички негови странности и алогизми, произлезли от внезапното колосално разместване на социални и духовни пластове.

Особено ярко, поетично и свежо е изобразен излетът до връх Ком. На фона на величествения балкански пейзаж, който Вазов така майсторски умее да пресъздаде, се разгръща една почти символична в своята необичайност сцена —

сред групата руски офицери кършигиздаво стан на коня си бившата беица Алма — може би първата туркиня, която се е изкачвала така високо. И там, на върха, тя изпива създадената от неизвестен шаир Османпашова песен — безхитроствната и тъжна песен на угасналото турско величие. Всичко това би прозвучало дори малко сентиментално, ако не бе изобразено с такава битова и психологическа правда в поведението на младата туркиня — първобитна, непосредствена и кокетна, опиянена от горския въздух и заобиколилите я златни еполети. И ако не бе така по вазовски уравновесено от хумористичното присъствие на колоритния „Дикий барин“, който в пристъп на патриотическо въодушевление събаря тригонометричната пирамида на върха, убеден, че това е сръбски пограничен знак.

Този невероятен местен „адвокат“ — „Дикий барин“ — с неговия странен руско-български език и още по-странно хоби — да посвещава в християнска вяра изоставените турски хареми — е гротескно ярко и същевременно битово убедително възплъщение на невероятностите и странностите на един преломен исторически период, огледан в примитивния живот на този затътен провинциален край. В това отношение авторът на „Митрофан и Дормидолски“ и „Чичовци“ бе неподражаем майстор. И няма нищо чудно, че именно тук той успява и най-органично да слее битовите изображения с пронизващата романа историческа хроника. Преминаването през Бреговец на Александър Батенберг при неговата първа обиколка из страната е нарисувано пластично и свежо, с колоритни подробности и битово-историческа правдивост, като наивният дядойоцовски възторг, с който току-що освободена България посреща своя пръв княз, е умело уравновесен от добродушно-ироничния поглед на дистанцирания вече автор.

В хода на действието тематичният център на „Нова земя“ все повече се концентрира около обществено-политическия живот на епохата. И ето че още преди да бъде избран за депутат и да се превърне в обществено-политически деец, Найденов Стремски вече влиза в първата си, случайно произлязла по пътя, но заредена с бъдещи последици политическа схватка — с тръгналия по предизборна агитация либерал Благодумов.

Това е 1879 г. — едно време, когато огромната част от българския народ и интелигенция съчувствува на либералната партия. Неин съчувственик по това време е самият Вазов. Либерал по убеждения според собствените му думи е и Найденов Стремски. Но агитаторът на либералната партия тук е изобразен в най-хумористично-сатирична светлина. И не мисля, че в това трябва да търсим някакво по-късно политическо пристрастие. Да си спомним, че в споменатия разказ от 1883—1884 г. „Нов свят и нови люде“ (по-късно — „Кандидат за хамама“), Вазов осмива предизборната политическа демагогия, описвайки патилата си като кандидат за депутат, изненадан и смутен от непочтените демагогски похвати на своите собствени съпартизани и агитатори. Тази характерна предизборна демагогия, с чието осмиване започва историята на Вазовата критическо-реалистична проза намира ярко художествено възплъщение и в „Нова земя“ — в карикатурната фигура на вдъхновения от собствените си лъжи Благодумов, храбро прегърнал върху коленете си малките мъчители Гурко и Скобелчо и предоставил на изтезания им мустациите си, за да демонстрира нежността си към селските деца. По-късно Благодумов ще разкрие много по-страшни черти от манталитета си на безскрупулен буржоазен политик с дребнаво честолубив и подло отмъстителен нрав, но никъде не е така жив и убедителен, както в тази сцена, нарисувана с вазовска пластика, хумор и вярно проникване в несложните, но характерни реакции на героите. Именно тук в много по-голяма степен, отколкото в сцените от Бяла черква намира своето продължение на следосвобожденска почва художествената традиция на Вазовите „Чичовци“. Да споменем само „филологическите“ тълкувания на термините „либерал“ и „консерватор“, достойни за разискванията в Джаковото кафене.

Обстоятелството, че тази сцена се разиграва в дома на стария ни познайник Иван Боримечката — един от най-ярко врязаните в паметта герои на „Под игото“, — разкрива още един задълбочаващ смисъл и аспект — неволната асоциация с миналото. Някога на тлаката в Алтъново с Иван Боримечката се бе срещнал Бойчо Огнянов. Сега из българските села вместо някогашните апостоли, които разнасяха опасното слово на бунта, сеят поквара в народната душа плъзналите по предизборна агитация политически демагози. Но няма го вече и оня детски простодушен селски юнак, чиято единствена хитрост беше да лае като овчарско куче, за да плаши момите. Сега срещу Благодумов стои един пак неособено грамотен, но вече доста обигран в дипломатическите хитрости на политиката практичен селянин. И в това следосвобожденско преображение на героя, който бе изнесъл на Зли дол черешовото топче, се оглеждат характерни социално-психологически процеси на епохата.

Добросъвестен, както винаги, в биографичните „досиета“ на героите, Вазов не забравя да ни запознае и с историята на това преображение, извършило се в основата си извън действието на романа. След разгрома на клисурското въстание Боримечката се добира след дълги преमेждия до спасителната румънска земя. И там, скитайки се немил-недраг между хъшове, се научава да чете и да спори по световната политика. Но много по-решителни за социално-психологическия му облик промени стават с него след Освобождението. С практичния си селски усет той не изпуска възможностите на момента и тъй като (по изразу на Вазов) не обладава „катоновски добродетели“, още по време на Руско-турската война заграбва с вуйка си няколко стотин турски говеда и от продажбата им спечелва цяло богатство. Избран за кмет и за депутат, той вкуся и от сладостите на политическата власт и става ревностен поддръжник на либералната партия. В момента, когато го срещаме в романа, той не само играе важна роля по заможност и влияние, но дори е и „представител на културата“ в затынтения искърски край, където го е отвяла временно съдбата — ходи облечен полуевропейски и единствен в селото получава в „Целокупна България“.

По-късно действието на „Нова земя“ отново ни среща с върналия се в Тракия Иван Боримечката — по събитията около Съединението го виждаме на всички народни манифестации в Пловдив, следван от невръстните си синове Гурко и Скобелчо, които отрано възпитава в политическа активност. Това е уж същият грубичък, но добродушен и предан селянин с живо обществено чувство, какъвто го знаем от „Под игото“. Но дълбоките социални и духовни дислокации, предизвикани от историческия преврат на Освобождението, са разкрили в примитивната му психика нови възможности за развитие. Патриотичната му преданост неусетно прелива в партизанство, наивната му примитивност и грубост вече не са така невинно добродушни. И в неговото поведение започват да звучат някакви байганьовски интонации. Разбира се, това не бива да се разбира съвсем буквално. Като идейно-нравствено съдържание Боримечката продължава да стои високо над вулгарния изпользвач Бай Ганьо. Въпреки че и той като него е натрурал богатството си от заграбени по време на Освобождението турски имоти. Той вече се е научил да мисли и за собствената си изгода. Но това все още не пречи на неговите безкористни патриотични и човешки жестове. Въпреки всички различия обаче в тези два характерни образа са уловени общите контури на един и същ социално-исторически процес — разчупването на доосвобожденската патриархална и битова традиция, започналото преображение на старите социално-психологически типове, под чиято все още патриархално-битова черупка ускорено се развива нещо ново — още не съвсем ясно, но вече не така безрезервно симпатично.

Авторът запазва симпатиите ни към стария познайник, като се сбогува с него в най-благоприятния за моралната му оценка момент — когато той с риск на

живота си спасява Найден Стремски от незаконната разправа на своите съпартизани. Но Вазов е достатъчно добросъвестен като художник, за да не търси в тази постъпка нищо повече от лична приятелска привързаност и човешка признателност.

Това развитие на Боримечката е, струва ми се, един от най-интересните моменти в „Нова земя“. Защото тук Вазов не само разгръща психологически убедително чертите на един удивително органичен герой, даден в развитие. Макар и в най-елементарния му вариант, той пръв поставя в литературен план проблема за историческите преображения на някои от бившите тълпове, започнали като съратници на Ботев и Бенковски и завършили като буржоазни политически дейци.

Разбира се, при Боримечката не можем да мерим така високо. И в своя нов образ той си остава само един набърже поодялан от историческите събития селянин. Но — подсказано от неизтощимата жизнена приспособимост на трезвото и земно селско начало в националния характер — неговото следосвобожденско развитие внушава и идеи, които надхвърлят облика и съдбата на конкретния герой.

Най-цялостно картината на следосвобожденския общественно-политически живот се разгръща в V и VII част на „Нова земя“, посветени на автономната област Източна Румелия в последните години от нейното кратко, но бурно съществуване. И в композиционната цялост на романа акцентът явно пада върху тези части. На тях е отделено сравнително най-много място. Тук достига най-голяма сила критическият патос на автора. И тук историческият летопис на „Нова земя“ разгръща своите най-интересни страници, изобразяващи съдбовния за нацията акт на Съединението.

А фактът, че тъкмо в тези части на „Нова земя“, където пада акцентът на епическото действие, нейният уж главен герой най-слабо се изявява като действащо лице и авторът все по-често го напуска, за да проследи заредените с повече действителност стъпки на други второстепенни или епизодични герои или да разгърне историческата хроника на епохата, е показателен за широката епическа същност на повествованието, която не може да се побере в рамките на една човешка съдба. В художествената структура на романа тук влизат цяла поредица от глави, изпълнени с анализи на историческата обстановка в Източна Румелия, характеристики на исторически личности и повече или по-малко свободни бележитични изображения на масови сцени от конкретни общественно-политически събития. На повечето от тези събития Вазов е очевидец и дори участник. И това придава на словото му и неизбежната субективност на съвременника, и своеобразното очарование на автентичното свидетелство.

От друга страна, тъкмо когато пронизалото V част на „Нова земя“ обществено-политическо напрежение достига своята кулминация (линчуването на поп Кън при изборите в Черешовица), авторът внезапно прекъсва тази историко-летописна линия, в която главният герой почти не се явява, и посвещава цялата нова VI част на едногодишното пътешествие на Найден Стремски и жена му по Европа. И едва в самия края на романа съдбата на главния герой се преплита наистина с изобразените исторически събития и започва да се движи от тях.

Но дори и тази относително обособена VI част, в която „Нова земя“ като че ли най-явно се подчинява на композиционната схема на едноперсонажния роман, в същност се използва от автора, за да разшири образа на следосвобожденска България. Пътешествието по Европа не разкрива нищо повече в характерите на Стремски и жена му, нито внася нещо ново в отношенията им. Затова пък техните попътни срещи със съотечественици очертават редица характерни типове, които обогатяват изображението на следосвобожденската интелигенция, към която главно е насочен интересът на автора. В Женева наред с изпълнения с жаж-

да за знания и за градивна дейност в областта на културата студент по философия Енчев (за чийто прототип се счита проф. Шишманов) виждаме и един от поредните варианти на Вазовите непознаващи „реалния живот“ социалисти — студента по политическа икономия Ганчо Кирков. А в Париж се запознаваме с живия и практичен студент по медицина Шопов, който за разлика от предходните не мечтае нито за научна, нито за политическа дейност, а само за диплома и кариера. Колоритен завършек на тази разнobaгрена студентска поредица е сатиричният образ на „конт Брадлов“ — находчивия син на Рачко Пръдлето (от „Под игото“) — зарязал скуката на университетските аудитории и усвоил блясъка на светските маниери и изобретателността на мошеническите трикове. Галерията на българите в чужбина се допълва и от запомнящите се портрет на чернокожия и черновежд „шведец“ — висшия чиновник Панаретов, издействувал си командировка в чужбина само за да спести някоя и друга хилядарка и погълнат единствено от грижата как да мине по-евтино.

Българинът в чужбина е една ситуация, твърде характерна за това първо следосвобожденско десетилетие, когато синовете на изостанала и същевременно ускорено развиваща се България се втурват по Европа от стремеж към знания или дипломи и пари. И Вазов е съвсем прав, когато отбелязва, че присъствието в романа на образите на българските студенти в чужбина, „всички взети целиком из действителността“, „не дисхармонира нито с целта му, нито с развитието му“.³ Защото независимо от стремежа на автора да надникне в различни социални среди в центъра на неговите художествени интереси е преди всичко българската следосвобожденска интелигенция. На тази страна от идейно-образното богатство на „Нова земя“ обръща специално внимание Петър Динеков със статията си „Нашата интелигенция след Освобождението (според Вазовия роман „Нова земя“)“, където отбелязва: „Рядко в друго произведение на нашата литература българската интелигенция е била анализирана така всестранно и с такова пламенно увлечение.“⁴

Разбира се, не в подобни анализи е силата на Вазов като художник. Но това не намалява неговата литературноисторическа заслуга. Още по времето, когато бъдещите остри анализатори на бита и идейните търсения на българската интелигенция Г. П. Стаматов и Антон Страшимиров правеха първите си литературни стъпки, той даде път в българската литература на тази голяма тема и се опита да я обгърне с епичен размах, за който явно беше още рано. В своите многобройни „драски“ и „шарки“ той вече бе скицирал цяла редица образи от тази социална среда — от почти зловещия Гороломов до сладкодумния „гост на държавната трапеза“ Жоржу. Сега у него се явява вече стремежът да я обхване и цялостно, в цялото многообразие на социално-психологическите типове, които е породила. Друг е, разбира се, въпросът, доколко той успява в този свой твърде подранил замисъл.

„Нова земя“ — това е опит да се изобразят широко, многостранно и аналитично битът, психологията, идеите и общественно-политическите изяви на онова първо следосвобожденско поколение интелигенти, чийто характерен положителен представител е според автора главният герой на романа. Студенти и ученици, лекари и адвокати, чиновници и общественно-политически дейци са основните варианти на тази новосъздаваща се разнолика по социалния си произход интелигенция. Впрочем последните две категории най-често обемат всички други, тъй като по това време всички що-годе образовани хора — дори медиците и писателите — биват поглъщани от нуждите на изграждащата се

³ Иван Вазов. Цит. съч. в 20 тома. Т. 18, с. 650.

⁴ Петър Динеков. Нашата интелигенция след Освобождението (според Вазовия роман „Нова земя“). — Българска мисъл, 1941, кн. 1, с. 52.

държава и сами се стремят по сполучливия израз на Вазов към „държавната трапеза“. А, от друга страна, по все още живата възрожденска традиция всички грамотни хора участвуват активно в обществено-политическия живот. Още повече, че, както твърде скоро става ясно, това участие вече започва да носи и своите облаги. Активната обществена роля на тази в известен смисъл управляваща интелигенция от първите следосвободженски години естествено е особено привлекателна за Вазов като обект за художествено изследване. При това да не забравяме, че от сферата на нейния живот е и собственият му житейски и исторически опит от това време.

В тези обстоятелства навярно е и обяснението на озадачаващия на пръв поглед факт, че в широката социална панорама на „Нова земя“ почти не се явява българският учител — един от основните герои на литературата ни от 90-те и 900-те години. Явно е, че това отразява и неговото реално положение в обществото, разколебано от първите следосвободженски години, когато пред малкото образовани хора изведнъж се откриват толкова други възможности за дейност.

Своеобразен е обликът на тази първа следосвободженска интелигенция, облагодетелствувана от стечението на историческите обстоятелства. Все още по възрожденски обществено активна и същевременно вече попила меркантилно-епоистичния дух на новия буржоазен морал, тя удивително бърже усвоява външните атрибути на европейската култура и в същото време запазва много от примитивизма на провинциалната изостаналост. И безспорна заслуга на Вазов в изображението на развоя на българския бит и душевност е опитът да обрисова пъстрата панорама на нейния битов, обществено-политически и духовен живот.

Фалшивият отпечатък на една повърхностно разбрана култура оцветява светския живот на населената страниците на „Нова земя“ службашка интелигенция, която невинати е и интелигенция в точния смисъл на тая дума. Първото, което улавя перото на автора, и в Русе, и в Пловдив, и в Хисаря е оня „клеканал пред портите на културата“ полуинтелигент, когото Пенчо Славейков ще нарече „фасулковец“. Разбира се, Вазов е твърде много демократ, за да въвежда подобни славейковски категории. Той дори е готов, ако не да извини, то поне да обясни всичко само с бързото и незряло развитие на българското общество. Но израсъл в едно изпълнено с просветителски и патриотически пориви време, той не може да се помири с душевната пустота и модно облечена просташина, с безскрупулно-консуматорския дух, меркантилно-практичен морал и кариеристични стремежи на новото следосвободженско поколение. И тази непримиримост намира израз и в критическо-реалистичните му изображения, и в преките тиради на авторите резоньори.

Оригинална роля в изображението на меркантилната и безиравствена атмосфера, завладяла следосвободженското общество, играе ексцентричният образ на д-р Догански — един интересно замислен герой, който изпълнява две неособено органично съгласувани от автора художествени функции: от една страна, да разкрива проникателно и остро механизмите на обществената поквара, от друга страна — да я възплачва сам.

Наред с дидактично-оптимистичните проповеди на Найдено Стремски, афектираните филиппики на приятеля му Цветанов и примирителните разсъждения на стремящия се да уравнирява бонте автор в пряката характеристика на следосвободженския обществено-политически живот участвуват не на последно място и проникателно точните и ярко формулирани сентенции на д-р Догански:

„Всичките ония гладници, които крещат и все споменуват „народът“, на ума си казват „джобът“. Народът и джобът — това са синоними. Тия думи не

ритмуват добре, но страшно добре ритмуват в живота. . . Ритмувай ги и ти сявга и няма да сбъркаш“ . . .⁵

„Вечна история, братко . . . на експлоатацията с народната душа. Това е задачата на политиката. Политиката е мръсно нещо, тя обезчестява характера на човека, тя е поприще отворено и широко за състезанията на алчните страсти, на които по-хитрия шарлатанин надвива на по-глупавия шарлатанин“ . . .

И така нататък — любова се сякаш сам на безпощадната си проникателност Вазовият герой и в този поток от сензации като че ли дочуваме нещо от бъдещите афоризми на току-що изгряващия на литературния хоризонт Г. П. Стаматов.

Афористичните сензации на д-р Догански така органично се сливат с внушението на критическо-реалистичните изображения в романа, че — търсено или не — се превръщат в един от неговите идейно-емоционални акценти. А обстоятелството, че в тях прозвучават и образи и мотиви, характерни за публицистиката, сатиричните стихове и критическо-реалистични разкази на Вазов, създава впечатлението, че зад тях стои и самият автор. По този начин между носителите на авторския критически патос в романа своеобразно се нарежда и този ексцентричен герой, който, струва ми се, не съвсем точно се разглежда обикновено само като характерен носител на буржоазната обществено-политическа поквара. Впрочем към това подвежда самият автор, по чийто замисъл д-р Догански наистина трябва да бъде тъкмо един такъв цинично откровен изразител на обзелия душите безскрупулно меркантилен дух.

На времето си срещу Вазов са изсипвани немалко невъздържани обвинения за това, че ръководен от партизански пристрастия, бил написал този роман едва ли не само за да очерни политическите си противници. В „Нова земя“ действително се чувствуват доста осезателно политическите симпатии и особено антипатии на някогашния източнорумелийски обществен деец, изострени още повече от по-късните събития, които го бяха принудили да напусне България. Те неизбежно се отразяват върху преките характеристики на политически партии и исторически лица и — осъзнато или не — го подтиква да свързва повечето от отрицателните си герои с „Народно либералната“ партия. Особено явно е тенденциозното отношение на автора в изображението на принадлежащия към нея поп Кън.

Но да се свежда критическият патос на романа с неговия широк панорамен замисъл до представянето на една или друга политическа партия е най-малкото твърде елементарно. И това става особено ясно днес, когато за широката читателска публика са почти непознати отдавна отшумелите партизански вражди на дейците от автономната област. Независимо от преките публицистични оценки на конкретни събития и политически среди — където можем да се съгласим или да не се съгласим с автора — като цяло критическо-реалистичните изображения в „Нова земя“ внушават отблъскващата атмосфера на българските обществено-политически нрави от първото следосвобожденско десетилетие и в художествената убедителност на това общо внушение е тяхната белетристична стойност.

Верен на задачата да представи цялата идейна гама на следосвобожденската ни интелигенция, Вазов въвежда сред персонажа на „Нова земя“ и двама социалисти, внушавайки убедително, че техните образи въплъщават едно характерно явление. По времето, когато е създаден романът, въпросът за социализма е вече един от централните моменти в идейния живот на епохата. И неслучайно

⁵ Сравни със стиховете на Вазов от 1880 г.:

Кое ни й сявга на устата? — Народът.
Кое си мислим във душата? — Доходът.

(„Кое най-много ние любим“)

образът на социалиста се явява във всички по-крупни произведения на Вазов от това десетилетие — романите „Под игото“ и „Нова земя“, драмите — „Белодушков“ и „Хъшове“. Но ако под влияние на социалното напрежение от края на века в образа на Бръчков от втората редакция на „Хъшове“ оживява споменът за онова далечно време, когато избягалият сред хъшовете млад поет се чувства „почти комунист“, то в „Нова земя“ авторът е също така отчужден от своите някогашни младежки увлечения, както и в „Под игото“. И все пак не дотолкова, че да бъде изцяло несправедлив към техните носители. Сред общия меркантилно-кариеристичен дух те подчертано изпъкват със своя обществен идеализъм.

Чрез разговора на Найден Стремски с Ганчо Кирков в Женева Вазов уточнява и изяснява своето отношение към социалистическата идея, повтаряйки класическите възражения срещу социализма от идейните спорове от онова време: Социализмът като идейно течение е една „великодушна мисъл“, която може да плени един млад ум и която има своите икономически и социални резони в Западна Европа — люлката му. „Но каква работа има социализмът в България?“ Самият образ на Ганчо Кирков — „вет, бледен, пуснал дълга коса, с горещ поглед и нервна физиономия“ е явно замислен от автора като „една жива илюстрация на армията на отрицанието и денгубството, набрана в средата на българската младеж“. И той си остава наистина само една тезисна илюстрация на това авторово виждане. Затова пък при непълнолътния шурей на Найден Стремски — Борис Шамуров — същата тази теза неочаквано ражда една от безспорните сполуки в образния свят на „Нова земя“.

Попаднал на благодатен психологически материал, тук авторът създава един твърде жив и пластичен образ въпреки вложената в него тенденция. Чистият идеализъм на младостта, съчетан с буйния темперамент и упорит нрав, наследени от Хаджи Гъчо, придават жизнена и художествена убедителност на всичко, което върши Борис Шамуров — и на неговия пубертетен бунт срещу „тираните учители“, и на неговите детински шегички с Хаджи Евтим, и на ентусиазма, с който участва в борбата за съединение и заминава доброволец за границата. „Да, това е по-благородно, вместо да дрънка врели-некипели глупости против бога, учителите си и богатшите“ — одобрява последната му постъпка Хаджи Евтим. И явно е, че подобна е оценката и на самия Вазов. Но независимо от това бащинско мърморене на автора живото присъствие на Борис Шамуров в атмосферата на романа играе ролята на сигнал на жизнеността на нахлуващите в идейния живот на следосвобожденското общество нови явления.

Много по-безжизнени и тезисни са в същност ония герои на „Нова земя“, които по замисъл трябва да възбуждат положителното начало на епохата, противопоставяйки се с идейно-етичния си облик и на обществено-политическата поквара, и на „погрешните“ идейни увлечения на младежта. Тази функция Вазов възлага на своя главен герой Найден Стремски, допълнен от приятеля си Цветанов, чрез когото романът възкресява твърде известната в Източна Румелия приятелска двойка Вазов — Величков. Впрочем към тях би могъл да се прибави и споменатият женеВСКИ студент Енчев, който, тъй да се каже, маркира надеждата, че растат реални сили, които ще подемат и осъществят градивната програма на Стремски и Цветанов за обществено-полесна строителна дейност.

„Ако старата България, България „под игото“ е имала нужда от Огняновци, на България след Освобождението, на „новата земя“ трябва Стремскевци“ — пише на времето си Никола Бобчев, определяйки твърде точно мястото, отредено на Стремски от неговия създател.⁶ И наистина в идейно-образната система на двата романа на Бойчо Огнянов и на Найден Стремски се възлага една и

⁶ Н. Б о б ч е в. „Нова земя“, роман от Ивана Вазов. — Българска сбирка, 1896, кн. 8, с. 816.

съща художествена функция — да възплъщават водещата идея на времето. Ако Бойчо Огнянов се явява в Бяла черква в една мирна майска вечер, за да наруши тишината на семейната идилгия и да разруши в края на краищата този мирен патриархален живот, проправяйки големия път към бъдещето, то Найден Стремски се появява сред кървавия хаос на разгромената Бяла черква по време на Освободителната война, за да възплъти в себе си светлите перспективи на бъдещото мирно развитие.

„На България трябва да се даде мозък с трезви мисли, глави, пълни с положителни знания; трябва да се даде наставници, които да възпитават младото поколение в човешчина, да му образуват характер; трябва да се даде мъдри мислители, които да ръководят умовете към доброто и напредъка. Какво не трябва? Трябва сили, знания, кураж, самоотверженост, които да градят, създават, оживотворяват — не да разстройват. Трябва да се възцари великата любов към труда. Трудът, който да покрие със златни ниви нашите безконечни изоставени полета, да раззелени с гора нашата оголена земя“ — говори източнорумелийският обществен деец Найден Стремски. И зад тази проповед в просветителски дух съвсем ясно застава самият Вазов в своята неизменна загриженост за обществото. Явно е, че именно тук авторът на „Нова земя“ вижда основния идеен патос на своя роман, неговия смисъл не просто на огледало на действителността, но и на благороден моралистичен призив към съвременниците. Но тези просветителски идеи са така абстрактни и общи, че неслучайно не могат да намерят конкретни белетристични изображения и остават само в сферата на красивите думи.

След историческия прелом на Освобождението на мястото на бореца трябва да дойде строителят, а на него не са му нужни нови идеали, а само нравствени качества, които да го насочат към обществено-полезна дейност — бе познатият ход на Вазовата художествена мисъл. И той се опитва да изгради образа на своя Найден Стремски върху същите ония „скромни добродетели“, които възплъщаваше в чертите на своите любими „тъмни“ герои и които напразно щеше да предлага на обществото и в стиховете си от края на века — „Дълг, Чест, Милост, Труд упорни“ („Скромни идеали“, 1899).

Но това, което беше достатъчно за Ненко от разказа „Тъмен герой“ или Дядо Драган от драмата „Белодушков“, се оказва твърде малко, за да запълни и осмисли облика на активния носител на положителното начало на епохата, заместника на Бойчо Огнянов в следосвободителската действителност. И чрез образа на Найден Стремски дребнобуржоазната програма на Вазов за „скромните идеали“ разкрива своята обществена несъстоятелност. От романа не става ясно как в същност Найден Стремски осъществява или смята да осъществява своите просветителски идеи. А честността, характерът, енергията и нравственото мъжество на героя, декларирани от автора като „скромни титли“, означаващи „велики добродетели“, тук остават само една обща фраза, ненамерила конкретна обществено-политическа изява. Тъкмо в тази част на романа, в която встъпва в ролята си на обществено-политически деец, Найден Стремски — появил се в началото едва ли не като сензационно-романтичен герой — съвършено престава да действа и фигурира в сюжетното действие главно със своята повтаряна в различни варианти дидактична проповед: „Да, великата любов към труда трябва да се посее в сърцата ни.“

Както отбелязва още на времето си литературната критика, в „Нова земя“ в същност въобще липсва конфликт, произлязъл от сблъсъка на идеите и поведението на главния герой с идеите и нравите на окръжаващата го критически изобразена среда.⁷ Впрочем констатацията „съвършено отсъства“ е не съвсем точна. В романа има зачатък на такъв конфликт. Това е сблъсъкът на Найден

⁷ И. Миларов. Иван Вазов като романист. 1896, с. 67.

Стремски с политическия демагог Благодумов в дома на Боримечката. Сблъсък, от който неслучайно по-нататък произлизат единствените събития, при които обществено-политическите нрави на времето засягат пряко личната съдба на героя. Но в сюжетния път на Найдена Стремски този сблъсък си остава единичен и до голяма степен случаен епизод.

Това художествено неосмислено бездействие на главния герой е отбелязано още на времето си от всички, които са писали за „Нова земя“. Още повече, че то твърде очебийно противоречи на пряко нарисувания от автора портрет, който представя Найдена Стремски като енергичен млад човек с „природа жива, пъргава“.

Разбира се, в края на краищата за художника могат да бъдат интересни всички видове човешки характери и ако се абстрахираме от противоречието с преките авторови характеристики, по принцип нищо не пречи главният герой на романа да бъде надарен и с един пасивно-съзерцателен темперамент. Още повече, че за негов прототип минава самият Иван Вазов. Но бедата е там, че Найдена Стремски няма не толкова житейска, колкото духовна биография. И именно това, а не толкова външното бездействие го проваля като главен герой и въобще като художествен характер.

Този герой минава за автобиографичен образ. Първите критични на „Нова земя“ изцъло — често грубо и елементарно — го отъждествяват с писателя. А самият той заявява пред проф. Шишманов: „В лицето на Стремски изобрази себе си.“⁸ Действително и произходът на Найдена Стремски, и неговият служебен и обществено-политически път повтарят до голяма степен биографията на Вазов от първото следосвобожденско десетилетие. И въпреки това неговото определение като автобиографичен герой се нуждае от редица уговорки, които засягат самата същност на образа и са свързани, струва ми се, до голяма степен с несполуката на писателя с тази творба.

Въпреки широкото използване на автобиографично-мемоарен материал „Нова земя“ в същност не може да бъде наречена нито автобиографичен роман, нито мемоарна книга. Тук липсва онова интимно пречупване през душата на художника, което създава чувството, че разказаното е част от неговия лично изстрадан духовен опит и което превръща в дълбоко автобиографично произведение „Под игото“, въпреки че там няма герой, който да бъде отъждествен с автора. В „Нова земя“ писателят неизменно присъства на страниците със своите възгледи и оценки, но рядко разтваря в изображението по-цялостно своята душевност. Той разказва за виденото и чуто, но не и за съкровено изживяното, споделя с нас редица факти от следосвобожденския си житейски опит, но в същност не ни допуска до по-дълбоки пластове на душата си. Присъства повече като публицист, отколкото като художник. При това присъства само със своето с е г а ш н о отношение, което се пренася и върху погледа на основния герой, без да влезе в по-сложни диалектични връзки със своето и я к о г а ш н о отношение. Сякаш той бе само наблюдавал тази действителност, сякаш никога не бе я и изживял.

А това съвсем не е така. Изобразеният в романа период е най-интересното и богато време във Вазовия живот. Художествените му и публицистични произведения от тия години показват, че той много по-драматично от своя герой бе изживял историческия прелом на Освобождението с всички негови неочаквани социални и идейно-нравствени последици. Това е един период, в който поезията на Вазов се люшка между възторга и разочарованието, между обхващащия духа му обществен скептицизъм и срасналия се вече с него възрожденски просветителски оптимизъм. С широката си обществена дейност от това време той

⁸ Ив. Д. Шишманов. Цит. кн., с. 267.

активно участвува в изграждането на млада буржоазна България и същевременно той е първият поет, който отрече нейните егоистично-меркантилни устои, противопоставяйки ги на великите завети на близкото минало. Той пренесе през прага на новата епоха патриотичния патос на Българското Възраждане и същевременно даде ярък художествен израз и на обхваналото душище дълбоко разочарование, и на назряващата в тях нужда от някакъв нов идеен гласък.

Като художествен характер Найдено Стремски би бил много по-убедителен и по-интересен, ако бе успял да възплъти цялата тази диалектическа сложност на действителното някогашно отношение на Вазов към следосвобожденската действителност. Но някъде на границата между 80-те и 90-те години става онова пречупване, след което авторът на „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“ вече никога не ще може да застане на идейния гребен на епохата. И когато в своя писан през средата на 90-те години роман се опитва да съчетае критическия и строителния патос в една епически широко разгърната картина на историческия прелом на Освобождението, той неочаквано опростява собствения си образ до един неизменно уверен в строителните си проповеди авторов резоньор — без колебания, съмнения и въпроси към бъдещето. Ако в „Немили-недраги“ гласът на автобиографичния герой и гласът на самия автор едновременно се сливаха и разграничаваха един от друг и в това се оглеждаше горчивият опит на една историческа епоха, в „Нова земя“ като идейно-емоционално отношение към изображавания живот главният герой и авторът скучно и еднообразно се покриват. Защото Найдено Стремски това е в същност не Вазов от 80-те, а Вазов от 90-те години. А за разлика от „Немили-недраги“, където погледът на автора е сложен и по-богат от погледа на наивния млад герой, Вазов от 90-те години не стои на същата идейна висота и не притежава този сложен и драматичен поглед, който отличава Вазов през 80-те години. И това лишава романа от идейно-емоционална дълбочина.

В „Нова земя“ прозвучават редица характерни за лириката и публицистиката на Вазов от 80-те години критически мотиви. Но тях можем да чуем по-скоро в песимистичните размисли на Цветанов, остроумните афоризми на д-р Догански, разочарованите стихове на Чинчев — моменти, от които авторът по един или друг начин се дистанцира. И най-малко — в спокойно уверените проповеди на Найдено Стремски.

Показателна за съзнателното изчистване на образа на главния герой от тези характерни за духовното развитие на Вазов от румелийския период моменти е сцената, в която той поучава младия поет Чинчев: „У нас животът други мотиви иска, не разочарование, не проповед на съмно униние и малодушие трябва на българите днес, а храброст и енергия, труд и доверие в силите си. Пейте, но пейте да будите, не да приспивате. Гледайте на живота светло, ясно. Вие тепърва влязате в него. Опълчете се против злините му, да. Но не капитулирайте. С тая малодушна лира вие ще станете само лош поет и още по-лош гражданин“... А стихотворението на Чинчев „Разбит“, което предизвиква тази тирада, е в същност вариант на стихотворение на самия Вазов от началото на 80-те години.

„Ах Некрасова? Надсона“ — подема и другият, по-рязък и по-дистанциран авторов резоньор Цветанов. „Обяснявам си сега, вие сте под влиянието тяхно: поезията на гражданската скръб. Поезия мрачна и унила, поезия на печал и незадоволство. Тя е продукт на руския живот и на руската история (...). Но каква работа има мрачният руски възпел в нашия млад живот?“ А това зловредно според него влияние на руската гражданска поезия е изпитано на времето си от самия Вазов, чиято критическо-реалистична лирика от 80-те години открива в стиховете на Некрасов един сроден по чувство и настроение художествен свят. По тоя начин авторът на „Нова земя“ своеобразно раздвоява и коригира своя някогашен образ, като разочарованието и отчаянието, песимизма и скеп-

тицизма прехвърля върху други герои, а за Найден Стремски запазва само непоколебимата бодрост и неизменна увереност. И с това лишава образа му от истински духовен автобиографизъм.

Впрочем неслучайно той по начало не се е решил да въведе в романа своя автентичен образ на поет, а се е опитал да направи от себе си обществено-политически деец. Като поет Найден Стремски би имал много по-голямо право на тази наблюдателно-оценъчна, външно пасивна позиция, която в същност му е отредена в романа и която фактически е най-автобиографичното в неговото поведение като обществен деец. И въобще това би открило неговите истински лично изстрадани проблеми. Но на българското естетическо съзнание е още чужд интересът към проблемите на творческата личност. И Вазов е още далеч от мисълта, че и неговият собствен образ на поет би могъл да стане център на един роман за следосвобожденска България. Търсейки героя на времето, той съзнателно го отдалечава от собствения си образ, за да улови и възплъти онова, което според разбиранията му представлява положителното начало на епохата.

Воден от това съзнание, при изграждането на Найден Стремски той фактически постоянно се отклонява от автобиографичния му прототип, като използва факти и черти от живота и характера на други лица (брат му К. Вазов, приятеля му К. Величков). Или просто допълва и доизмисля основната автобиографична схема, за да надари героя си с всичко онова, което според него трябва да притежава един положителен образ на обществен деец и чиято липса е тежала на самия него — активен характер и ораторски дар, солидно образование и щастлив семеен живот. В резултат на това в най-активните си изяви — спасяването на Невянка, „открадването“ ѝ, заминаването доброволец — Найден Стремски се отклонява от жизнения път на самия писател. И обратно, най-интересните и активни моменти от тогавашната биография на Вазов — съдийството в Берковица и идилията със Зихра, редактирането на в. „Народний глас“ под егидата на Д. В. Манчов, пламенните статии срещу суспендиралия Конституцията Батенберг, избирателните обиколки като кандидат „за хамама“ и сравнително активното участие в последния свален от Съединението „Постоянен комитет“ на Източна Румелия — не са използвани в романа. Навярно защото съдържат моменти, които биха усложнили образа на стерилно праволинейния главен герой. Някои съвсем явно автобиографични моменти авторът дори съзнателно свързва с други лица. Така, за да се пошегува с някогашния си наивен стремеж към чиновническа кариера, той въвежда в романа младия поет Жаров, комуто приписва епизод от собствената си служебна биография като чиновник в канцеларията на русенския губернатор. Авторът на „Нова земя“ не се е решил да свърже Найден Стремски и с невежите порядки в Бреговецкото съдилище. Нито с прелестната Алма. Нито с хумористичното събаряне на тригонометричния знак на връх Ком. Всичко това, представляващо някои от най-живите моменти в романа, идва от неговата собствена биография, но е изчистено от облика и сюжетните изяви на главния герой като недостойно за него. В стремежа си да създаде един характерен за времето тип на обществен деец — носител на положителните идеали на епохата, писателят подлага автобиографичния материал на една селекция, която в същност обеднява образа на главния герой и го лишава от жизнени сокове и убедителност.

Тази постоянна и съзнателна селекция, която има за цел, от една страна, да утвърди Найден Стремски като пример и образец на гражданско поведение, а, от друга, да го задържи в рамките на скромните дребнобуржоазни идеали и добродетели, става причина Вазов да отстрани своя герой и от централното историческо събитие, изобразено в романа. Тъкмо в решителната година, когато се подготвя Съединението, Найден Стремски по волята на автора тръгва да пътешествува по Европа. И въпреки че се завръща в Пловдив точно на 6 септември,

писателят предпочита да вземе като основен свидетел на събитията от този исторически ден не него, а неговия простодушен чичо Хаджи Евтим.

Както изрично изтъква Вазов, „Нова земя“ не е роман за Съединението. В нейната белетристична тъкан то влиза само епизодично, като част от пронизалата романа историческа хроника. И все пак именно тук тази историческа хроника се разгръща така нашироко, сливайки за момент пътищата на различните герои. И именно тук завършва романът, сякаш действието е достигнало своята генерална развръзка. Всичко това — независимо от желанията и намеренията на автора — не може да не акцентува мястото на Съединението в епически разгърнатия сюжет на „Нова земя“. Оттук и естествено пораждащото се недоволство към Вазов, че не е използвал всички художествени възможности, които му разкрива това обстоятелство.

Но, разбира се, на времето си критиците на „Нова земя“ твърде елементаризират този момент, отъждествявайки го със самото отношение на писателя към историческото събитие.

А в отношението на Вазов към Съединението като исторически акт няма колебания. Той го приема с цялото си сърце на патриот. Друг е въпросът, че към някои от неговите политически аспекти и към конкретните политически среди, които го извършиха, той има редица резерви. И това двояко отношение неизбежно проличава при белетристичното изображение на събитията от 6 септември и пречи на доминиращия у автора на „Нова земя“ критически реалист да се издигне на вълните на оня патриотичен патос, който бе неговата художествена стихия и който бе родил вдъхновените страници на „Под игото“.

Пристигането на голямоконарската дружина (начело със знаменития Чардафон) и превземането на Пловдивския конак са нарисувани от Вазов с присъщата на перото му историческа достоверност, която им придава стойността на историческа документалистика. Същевременно художникът се е постарал да свърже събитията с персонажа на романа, като ги е пречупил през изживяванията на трима изненадани чичовци, задрямали върху пълзящата каруца на „Филеас Фог“. И това пречупване през погледа на патриархалния Хаджи Евтим, страховлия Хаджи Смион и стария консерватор Анастас Хамамджиолу внася в картината много живот и битовореалистична убедителност, но, от друга страна, я придърпва забележимо от историята към бита, като я прави несъвместима с патетиката. Появата на използвания суматохата Рангел, за да избяга от затвора, хвърля лека сянка на съмнение в осветлението на Чардафоновата дружина. Но присъствието на великолепия Боримечка, придружен от невърстните Гурко и Скобелчо, отхвърля тези съмнения и подчертава общонародния характер на акцията, свързвайки я с незабравимия спомен за Априлската епопея.

Нареждайки Боримечката в редиците на Чардафоновата дружина, Вазов остава докрай верен и на историческата правда, и на художествената логика на характера. И все пак той явно се поскъпява да подари изцяло на политическите си противници този твърде обичан герой и изрично се уговаря, че Боримечката взема горещо участие в революционния преврат, „без да дели страстите на партия някаква“ и вижда Съединението „като общо дело на българския народ, угодно на бога и на Русия“.

Разграничението между героя от Зли дол (който за Вазов продължава да възбужда истинското народно начало) и неговите нови съратници намира и открит белетристичен израз в момента, когато, вървейки подир файтона със сваления Главен управител край руското консулство, Боримечката наивно извиква: „Ура! Да живее Съединението под покровителството на негово величество цар Александра!“

Авторът на „Нова земя“ съзнателно противопоставя на официалната дипломатическа история на Съединението дълбоко вкоренените народни чувства.

Основен мотив в неговата историческа хроника на 6 септември е, от една страна, доверчивото упование на непосветения в сложните политически и дипломатически игри народ в неизменната подкрепа на Русия, от друга, съчувствието, с което руските дипломатически представители в Пловдив — и особено военните — се отнасят към Съединението независимо от официалната позиция на царското правителство.

Що се отнася до избора на Хаджи Евтим за основен свидетел на събитията от 6 септември, това несъмнено е израз на особеното място, което заема във Вазовата „Нова земя“ този последен представител на чорбаджи Марковото поколение почтени и родолюбиви търговци и еснафи. Не напразно по волята на автора Хаджи Евтим и чорбаджи Марко са братя. Родствени са и самите функции, които те изпълняват в двата романа. Да си спомним, че и в „Под игото“ най-високата точка на общонародния патриотичен подем бе нарисувана през очите на бай Марко. Тези два образа представляват един и същ социално-психологичен тип, който заема възлово място в образната система на Вазовия художествен свят като носител на традиционно българското.

Чорбаджи Марко и Хаджи Евтим — това са представителите на средните по своето социално положение и умерени по своята социална психология слоеве от нацията. Това е патриархалната нравствена култура и възрожденски патриотизъм, безрезервното русофилство, чувството за род и дом, за ред и за почтеност, консервативната отчужденост от революционните крайности. Тези образи съвсем не се покриват с идейния облик на самия Вазов, но те са един от неговите най-неизменни критерии за оценка и чрез тях той свързва историческите събития със съкровено българското като бит и душевност. Чрез идейно-психологическата еволюция на бай Марко революционното безумие събаря последната бариера в националното съзнание; възторжените сълзи в очите на Хаджи Евтим утвърждават събитията от 6 септември като общонародно дело.

Но докато в „Под игото“ патриотичният патос на националната епопея извисява образа на бай Марко високо над провинциалната чичовщина, у Хаджи Евтим има много повече от оная изостаналост и отживялост на чичовците, с които той така добре се свързва и във фабулното действие на романа. Както Бяла черква вече не можеше да оглежда в себе си цяла България, така и Хаджи Евтим вече не можеше да възплава всичко това, което беше бай Марко за „Под игото“. В „Нова земя“ той въвежда само погледа на някогашния патриархален българин. Поглед привлекателен със своята простодушна честност и чист патриотизъм, но вече съвсем недостатъчен, за да разбере и оцени новата действителност.

Това исторически закономерно идейно-психологическо разминаване между старото поколение и новата действителност бе твърде ясно за Вазов и той му бе вдъхнал дълговечен художествен живот още с разказа „Дядо Нистор“ — един от ония писани в Одеса разкази за следосвобожденска България, в които, струва ми се, можем да видим първата стълка към идеята за „Нова земя“.

В „Дядо Нистор“ правото съвсем не е на страната на стареца. Той просто не разбира новата действителност. Но в това неразбиране има и известна доза укор към новото общество. Образът на героя тук възплава и комичния консерватизъм на обреченото вече старо време, и носталгията по изчезващата заедно с това време топлота на някогашните интимно-човешки отношения между хората.

В „Нова земя“ акцентът подчертано се измества към втората страна на този мотив. Хаджи Евтим принадлежи към същия социално-психологически тип като Нистор, но при него авторът решително смекчава не само характера на героя, но и онова консервативно начало, което той неизбежно носи в погледа си. Те са почти заглушени от доминиращия над всичко патриотичен мотив. Защото Хаджи

Евтим е един доскоро загубен син на България, прекарал почти целия си живот като търговец в Румъния и разбуден като българин едва от историческите сътресения на Освобождението. И тъкмо това внезапно събуждане придава такава свежест на неговите патриотични чувства и такава живост на съхранения в душата му спомен за някогашна България. Това е един от най-убедителните и живи образи в „Нова земя“, който осъществява с пластическа изразителност една от нейните основни вътрешни теми — пречупването на образа на следосвободенска България през погледа на някогашния патриархален българин.

Поставяйки именно Хаджи Евтим като основен свидетел на историческия 6 септември, Вазов остава верен на тази вътрешна тема. И същевременно с това той предварително избира позицията на известно отчуждение от събитията. Защото в „Под игото“ въпреки недоверчиво свитото си сърце бай Марко се съпричастява изцяло към революционното дело, а в „Нова земя“ въпреки възторжените си сълзи Хаджи Евтим докрай си остава едно (по изразу на Вазов) „посторонно, външно, незаинтересувано лице“.

Тази епизодичност, с която е представено Съединението, е явно недостатъчна за романа, който се стреми да обгърне широко националната съдба и чиято последна част се превръща почти изцяло в историческа хроника. И следвайки спонтанно създадения в „Под игото“ модел, Вазов завършва белетристичното изображение на историческите събития с една публицистична глава, която излага неговото цялостно виждане на Съединението, погледнато и в широк национално-исторически план, и във всички негови социално-политически и социално-психологически аспекти. Но няма го вече онова романтично въодушевление, което бе накарало автора на „Под игото“ да заяви, че дори „жигосаната класа“ на чорбаджиите се била намерила под обаянието на патриотичната идея. Сега пред нас се разкрива едно създадено от следосвободенския общественно-политически живот съзнание на критически реалист, който познава сложното сцепление между идеята и социалните и личните интереси, страсти, честолюбия. Патосът на възрожденския патриот се събужда отново само когато публицистичните разсъждения на автора стигнат до народа — това „слюбимно дете, в обикновено време апатично, тежко, дори тясно-егоистично, а в критически час — цяло нерви, огън, преданост“. Но за разлика от „Под игото“ в белетристичната тъкан на романа ние фактически не виждаме това сублимно преображение на народа в критически час.

Романът „Нова земя“ въобще не успява да създаде онова характерно за най-хубавите творби на Вазов цялостно чувство за среща с българския народ в големия епичен смисъл на това понятие. Въпреки че авторът подчертано изтъква народа като основен фактор на историята, неговият образ тук е засенчен и раздробен от критическо-реалистичното изображение на градското светско общество и раздвижената от общественно-политическите събития тълпа — представи, които художникът не успява да спое органично с големия национален смисъл на понятието народ. И то оживява като че ли само в публицистичните му разсъждения.

Докато пропитото от национален оптимизъм повествование за Априлската епопея приключва неочаквано с онова почти безнадеждно: „Този луд бе единственият човек, който се реши да протестира“ — то изпълненият с песимистични внушения разказ за създадената след Освобождението „Нова земя“ завършва по-скоро оптимистично.

Предния ден Найден Стремски е заминал доброволец за границата да брани делото на Съединението. И сега разплаканата Невянка и замисленият Хаджи Евтим пътуват с файтона за Бяла черква. Перото на Вазов насища тази заключителна картина с поетични внушения, които открояват голямата епична идея на романа. Тук най-после авторът постига органична връзка между

личната съдба на своя главен герой и историческите съдбини на България. И тук най-сетне названието „Нова земя“ се изчиства от спонтанно възникващите иронични нюанси и прозвучава с оптимистична приповдигнатост. „Нова земя“, „Нова земя“ — мърмори загадъчно замисленият Хаджи Евтим, впил поглед в далечната Амбарица, а зад него слънцето залива „с празничен светлик чудните и живописни грамади на шумния Пловдив, дете сега се измъташе новото и бурно бъдеще на България“.

Така, започнала като еднопersoнажен роман — с жизнения път на сина на чорбаджи Марковия син Найден Стремски, — „Нова земя“ все повече разкрива широката епическа същност на своя замисъл, за да завърши подобно истински роман-епопея — с въпроса за съдбата на това, което беше за Вазов единствена и неизменна грижа, надежда и любов и което неслучайно бе и последната заключителна дума на неговия роман — България.

Но въпреки добре намерения си и приповдигнат край този пръв опит да се създаде големия епос на буржоазна България оставя впечатлението за една изпълнена с немалко интересни неща, но разпокъсана и нестройна, художествено неосмислена постройка. И това натрапчиво впечатление се създава, струва ми се, не от мозаичната композиция, за която се залавят някогашните критици на романа, а от своеобразната фрагментарност на самото му идейно-емоционално съдържание — не толкова от само загатнатите и неизведени докрай фабулни линии, колкото от само загатнатите и неразвити докрай вътрешни теми, от разпокъсаността на тези теми и мотиви, от нарушената им логика, от разноречивите и нецентрирани художествени внушения, от липсата на единен вътрешен патос. Както видяхме, в „Нова земя“ има немалко хубави и дори много хубави страници, но като цяло тя е една несполука, първата несполука на Вазов в неговия стремително развиващ се напред творчески път.

Не че дотогава писателят не бе създавал и несполучливи или неравностойни творби, но това бяха естествените неравномерности и зигзаги на творческите усилия. Макар и да се появяваш след художествени върхове, които самият им създател вече никога не ще може да изкачи, разказите, които той започва да публикува след „Под игото“, са, общо взето, едно ново достижение в неговото все още интензивно творческо развитие. Достижение в художественото овладяване на новата историческа действителност, насочила българската литература към нови идейно-тематични сфери и извикала на живот нови жанрово-стилови форми. Вазов бе първият, който в края на 80-те и началото на 90-те години навлезе в неизследваните още от българската белетристика области на буржоазния обществено-политически живот и бита на големия град, той създаде и утвърди у нас жанровата форма на истинския къс разказ и отвори пътя на мощния поток на критическия реализъм от последното десетилетие на века. Неравностойни като художествени достижения, неговите критическо-реалистични разкази от това време са нов и закономерен момент от развоя на българската литература, свидетелство за жизнените сили на неговия все така отзивчив към нуждите на литературното развитие талант. Нещо повече, със своите „Драски и шарки“ и специално с „Кардашев на лов“ Вазов се бе доближил плътно и до оня своеобразен жанров модел — на циклично обединените разкази, — чрез който българският критически реализъм от 90-те години достигна своя най-висок връх, създавайки широко обобщителния и динамичен тип на Бай Ганьо. Но, от друга страна, авторът на „Епопея на забравените“ и „Под игото“ бе все още твърде много в инерцията на предходното литературно десетилетие, в което под незагълъханото ехо на увенчалите се с Освобождението исторически борби бе разцъфтял стремежът към крупни епически форми. И той поиска да създаде за следосвобожденската действителност един роман от епичния тип на „Под игото“.

И ако този опит не успя, причината бе не в самите творчески възможности на автора. Той тепърва щеше да създаде шедьоври като „Една българка“ и „Дядо Йоцо гледа“. Причината бе, от една страна, в незрелостта на самата следосвобожденска действителност, непредразполагаща към широки епически обобщения, от друга, в започналото разминаване между новия социално-класов дух на нейните противоречия и проблеми и погледа на възпитания от националния патос на Българското Възраждане писател. Сред новия усложнен и неуталожен живот авторът на „Драски и шарки“ вече трудно намираше оная почва, върху която неговото творчество даваше своите най-зрели плодове и единствено върху която той можеше да „продължи“ „Под игото“ — верния усет за повелите на историята, единението с широкото епично дишане на народния живот.

В пьстрата панорама на Вазовите разкази следосвобожденска България оглеждаше само своите моментни профили. Тук художникът можеше да се ограничи с поставянето на един само въпрос, с улавянето на една тенденция, с обрисовката на един характерен тип. Един роман от рода на „Под игото“ изискваше тези фрагменти да бъдат споени в монолитен художествен свят, в който да се огледа цялостно новият исторически лик на България. Художествената мисъл на Вазов от 90-те години не бе в състояние да направи това — да извлече от хаоса на кипящата около него в разнопосочни тенденции действителност художествен модел на новото национално-историческо битие. Така, както го бе извлякъл от своите спомени за предосвобожденска България. Не съществуваше още нито нужната историческа дистанция, нито оная зрелост на социално-историческото мислене, които подготвят появата на големите епически творби. Българското литературно развитие от 90-те години закономерно бе отгласнало крупните епически форми. Още повече, че това бе един процес, който в момента се наблюдаваше в световен мащаб.

Не можеше вече да помогне на Вазов и онова непосредно чувство, което в същност бе неговият най-верен ориентир и воден от което той смело прегазваше застенелите жанрови догми и създаваше спонтанно новаторски творби. Защото не съществуваше вече и онова органично взаимопроникване между писателя и изобразяваното време. От една страна, Вазов бе твърде вътре в следосвобожденската действителност, за да може да я види с наистина обективен и аналитичен поглед, от друга, се чувствуваше вече твърде отчужден, за да може да проникне естествено и непосредно в нея. Пред новата земя, която искаше да обгърне с широк епичен размах, той стоеше смутен, объркан и отчужден — изпълнен с желание да утвърждава пътя на новото и същевременно отворен или изплашен от неговите неочаквани плодове. Възпитан от възрожденските просветителски устреми, той непоколебимо вярваше в светлите обещания на бъдещето, но тези обещания бяха твърде далечни и абстрактни, за да могат да събудят у него същата оная топлина, която извикваше споменът за патриархалния уют на предосвобожденското време. Няма я вече оная интимна връзка между писателя и изображения живот, който изпълваше с носталгично обаяние страниците на „Немили-недраги“, „Под игото“ и дори „Чичовци“. Сега Вазов разказва като добросъвестен репортьор за една действителност, с която се счита жизнено ангажиран, но към която не се чувства вътрешно съпричастен. С наблюдателността на художник и загрижеността на патриот той улавя вярно нейни отделни страни, характерни образи и тенденции, прониква в интересни моменти от промените в националната душевност и от формирането на нови социални типове, психология, нрави, морал. Но не може да постигне душата, историческия патос на този нов свят.

И неслучайно най-хубавите страници на „Нова земя“ са там, където действието навлиза в познатата провинциална атмосфера на Бяла черква и Бреговец или се среща със създадени от тая атмосфера социални типове като Хаджи Евтим

и Боримечката. Тук авторът сякаш се отпуска от оковалото го напрежение пред новото и непознатото и това възвръща гъвкавата пластичност на неговия белег-тристичен дар. Но желанието да проследи талвега на историческото движение, да бъде там, където в момента най-ярко се чувствава пулсът на новия живот, насочва автора на „Нова земя“ да търси идеята на времето в атмосферата на големия град и живота на елитните кръгове и интелигенцията. А това са тъкмо ония социални сфери, на които Вазов докрай ще си остане душевно чужд. Въпреки осезателното си присъствие в живота и на двете български столици и многобройните си връзки с техния социален и духовен елит.

Тази скрита под повърхността на автобиографичния жизнен материал своеобразна душевна отчужденост на автора от социалните сфери, които стоят в центъра на „Нова земя“, сковава неговите творчески инвенции. Както твърде точно отбелязва Пантелей Зарев, тук Вазов гледа на своите герои по-скоро с очите на моралист, отколкото с очите на художник.⁹

От всички пори на „Нова земя“ блика критически патос. Това е първата така широко обхватна критическо-реалистична картина на обществено-политическата и нравствената поквара, която насажда в душите следосвобожденското буржоазно общество. Насмешка над неговата полупоевропейчена просташина. Изобличение на неговия безскрупулно-меркантилен дух. Тук са уловени много от онези социално-психологически и националнобитови черти, които Алеко Константинов синтезира в своя Бай Ганьо, и са разпръснати редица аналитични проникновения в буржоазния обществено-политически механизъм, достойни за жалчното перо на Г. П. Стаматов. Като идейно-етична атмосфера, обществения бит и политически нрави авторът на „Нова земя“ улови образа на новото буржоазно общество, което закономерно се излюпваше от патриархалната черупка на някогашна България, заредено с байганьовска жизненост. Още една крачка — и той би му вдъхнал и художествена плът. Но Вазов с всички сили се противеше на откритието, към което го водеше художествената логика на изображението. Той не се реши да направи роман от поезията на „гражданската скръб“, от разочарованието, което разкъсваше душите на най-добрите представители на неговото поколение и изпълваше с незадоволство, протест и печал собствените му стихове от 80-те години. Оттук и тези постоянни разминавания между усета на художника и тезите на гражданина, просветителя, моралиста, в резултат на които живите характеристики и явно уловени тенденции се преплитат с преднамерени и изкуствени постройки, необедителни моменти, насила скърпени места, нарушена художествена логика.

Вазов не се решава да постави своя герой в един по-генерален сблъсък с обществото или поне с обществено-политическата действителност. И тъкмо затова не успява да осмисли неговото сюжетно битие. Несвързани с идеите, които проповядва, неподчинени на някаква целенасочена обществена активност, стъпките на Найден Стремски преминават през романа, без да могат да превърнат в реално жизнено поведение нито изобличителния патос, нито благородните просветителски призови на автора.

Писателят — реалист и патриот — бе поискал да остане верен и на горчивите истини на действителността, и на неизменния си национално-исторически оптимизъм, и на своята все по-засилваща официалния си характер обществено-политическа добронамереност. Да осъди и същевременно да извини своята съвременност. Да укори и същевременно да настави обществото. И да го призове напред. Но възпътени в един лишен и от реалистична убедителност, и от романтично обаяние герой, неговите оптимистични просветителски виждания остават една художествено незащитена теза.

⁹ Пантелей Зарев. Папорама на българската литература. Т. I, ч. I, с. 480.

Беше настъпило време, когато, както своя художествен двойник Кардашев, Вазов вече не успяваше да открива в съвременния живот активни носители на своите граждански идеали. И в „Нова земя“ той нямаше друг начин да компенсира това, освен като възкреси спомена за това, как самият той бе търсил и изстраждал тези идеали в изобразеното от романа време. Но, както вече видяхме, той не се реши да се довери изцяло на своите спомени, да въведе действително автобиографичен герой, да възстанови като атмосфера и настроение своето някогашно отношение към нещата. А ги подложи на художествена обработка, която неусетно бе преминала в груба тезисност.

Мисля, че Тончо Жечев е свършено прав, когато пише, че в романа „Нова земя“ за разлика от „Под игото“ се чувствава „силно нарушената органика на нашата проза, и то тъкмо в рязкото отделяне в него на „художественото“ от летописното. Последното остава някак усамотено и само за себе си, то не е вече основа на художественото, то влиза в романа само като остатък, Нанахронизъм от „Под игото“. В същото време (независимо че и в тоя роман Вазов се обляга на лични преживявания и впечатления) художественото се обработва така, че губи своята първооснова, своята жизненост. И в последна сметка — своето по-общо значение, своите обобщени герои и характери, в името на които в същност беше отказът от летописното за сметка на художественото.“¹⁰

И тъкмо за това върху „Нова земя“ много по-решаващо, отколкото върху „Под игото“ се отразява идейно-художественият сблъсък между писателя от времето, когато пише романа, и писателя от времето, изобразено в него. Единият можеше да бъде герой на това произведение, другият не допусна това. Вазов от 80-те години можеше да влезе в погледа на автора на „Нова земя“ и да обогати неговия образ. Вместо това стана обратното — Вазов от 90-те години влезе изцяло в погледа на своя герой и с това обедни не само неговия образ, но и цялостната идейно-художествена атмосфера на романа.

Създателят на „Под игото“ бе свикнал да постига спонтанно действията патос на своите епични творби чрез органичния синхрон между съкровеното мемоарно начало, откровеното авторско присъствие и светлите образи, възлели положителното начало на епохата. В „Нова земя“ два от тези основни моменти не бяха осъществени художествено пълнокръвно и органично. И благородният образ на неизменно присъстващия автор бе останал публицистично оголен и сам. Оттам и това чувство, че моралистът и публицистът са изтикали на заден план художника.

И творческата му природа, и целият му дотогавашен опит като белетрист тласкаха автора на „Нова земя“ към един роман с широко епично звучене, дори към един роман-епопея, който да продължи „Под игото“. Но една национална епопея не можеше да се създаде само въз основа на критическия патос. А напуснал сигурната почва на народния бит и героите от народните низини, Вазов не успя да открие реални опорни точки за своя обществен оптимизъм. И през сложната панорама на следосвобожденската действителност той напразно търсеше мостове към своята България. Авторът на „Епопея на забравените“ и „Под игото“ създаде и романтичната, и реалистичната епопея на борбите ни за национално освобождение. Но той не можа и не можеше да създаде „епопеята на буржоазната епоха“. За това се искаше друго социално-историческо и художествено мислене.

¹⁰ Тончо Жечев. Проблеми на мемоарната литература. — Съвременник, 1972, кн. 3, с. 213.